

Tıp ve Sağlık Konulu Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerinin İncelenmesi

Examination of the First Printed Books with Pictures on Medicine and Health and Their Pictures

Fatma Özdemir^{1*}

* Sorumlu yazar
Corresponding author

¹ Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Türkiye
Res. Assist. Dr., Çukurova University, Turkey
ozdemirf@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0003-0889-4531

Makale geliş tarihi / First received : 31.05.2021
Makale kabul tarihi / Accepted : 17.08.2021

Bilgilendirme / Acknowledgement:

Yazar(lar) aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadır(lar):

- 1- Bu makale "Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı 1729-1850" adlı doktora tezinden üretilmiştir.
- 2- Makalemizde etik kurulu izni alınmasını gerektiren bir durum yoktur.
- 3- Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

This article was checked by *Turnitin*. Similarity Index 15%

Atıf bilgisi / Citation:

Özdemir, F. (2022). Tıp ve Sağlık Konulu Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerinin İncelenmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 50-69.

ÖZ

Matbaa, azınlıklar tarafından 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlansa da ilk Türk matbaasının Osmanlı Devleti'nde açılması 18. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Osmanlı toplumunda o döneme kadar yazma kitaplar özenle hazırlanmış ve birçok kesim tarafından büyük ilgi görmüştür. Matbaanın kullanılması ile birlikte yazma kitaptan baskı kitaba geçiş süreci, üzerinde durulması gereken bir husustur. Resmi olarak 1727 yılında açılan bu matbaanın ilk kitabı 1729 tarihinde baskıdan çıkmış ve yayın hayatına girmiştir. Yaklaşık olarak 1850 tarihine gelindiğinde artık hem matbaaların sayısında hem de baskı kitapların sayısında önemli bir artış olduğu görülür. İlk matbu kitabın basılmasından 1850'ye kadar geçen sürede basılmış olan kitapların incelenmesi bu geçiş sürecinin anlaşılabilmesinde yol gösterici olacaktır. Tıp ve sağlık konusu zaruri olarak insanların çok eski tarihlerden beri ilgilendiği bir alan olmuştur. Bu konularla ilgili matbaadan önce kitaplar hazırlandığı gibi matbaadan sonra da eserler hazırlanmıştır. Kimi zaman eğitim kurumlarında öğrencilere okutulmak üzere kimi zamanda bu alana ilgi duyanların faydalanması için matbaada kitaplar basılmıştır. Bu yayınların bir kısmı resimsiz olarak bir kısmı ise resimlerle beraber hazırlanmıştır. Çalışmamızda resimli olarak basılan tıp ve sağlık konulu ilk matbu kitaplar ele alınacaktır. Bu bağlamda yapılan araştırmalar sonucu resimli üç matbu esere ulaşılmıştır. Bu üç eserden biri anatomi üzerinedir ve bu doğrultuda eserde insan bedeni üzerine çok sayıda resim bulunmaktadır. Diğer iki eserden biri kaplıcalar hakkında bir diğeri de frengi hastalığı üzerine yazılmıştır. Bu çalışmada söz konusu eserlerin yazarı, konusu, yazıldığı tarih, sayfa sayısı, basıldığı matbaa ve resimleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca eserlerde yer alan resimler baskı tekniği açısından, hazırlayanlar bakımından ve insan ya da hayvan tasviri kullanımı yönünden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler

Osmanlı Dönemi, Matbaa, Baskı Resim, Tıp ve Sağlık.

ABSTRACT

Although the printing press started to be used by the minorities in the Ottoman lands from the 15th century onwards, the first Turkish printing house was opened in the Ottoman Empire at the beginning of the 18th century. In Ottoman society, until that time, manuscripts were carefully prepared and attracted great attention by many people. With the use of the printing press, the transition process from a manuscript to a printed book is an issue that needs to be emphasized. The first book of this printing house, which was officially opened in 1727, came out of print in 1729 and entered the publishing life. When it comes to approximately 1850, it is seen that there has been a significant increase in both the number of printing houses and the number of printed books. Examining the books published in the period from the first printed book to 1850 will guide the understanding of this transition process. The subject of medicine and health has been a field that people have been interested in since ancient times. Books on these subjects were prepared before the printing house, as well as after the printing press. Sometimes books were printed in the printing house to be taught to students in educational institutions and sometimes for the benefit of those who are interested in this field. Some of these publications have been prepared without pictures and some with pictures. In our study, the first printed books on medicine and health will be discussed. As a result of the researches carried out in this context, three printed works with pictures have been reached. One of these three works is on anatomy and in this direction, there are many pictures on the human body in the work. One of the other two works was about hot springs and the other was about syphilis. In this study, information is given about the author, subject, date of writing, number of pages, printing house and pictures of the works in question. In addition, the pictures in the works were examined in terms of printing technique, the authors and the use of human or animal depictions.

Keywords

Ottoman Period, Printing, Printmaking, Medicine and Health.

GİRİŞ

Bilgiyi kaydetme çabası insanlığın tarihi kadar eskidir. İnsanlar çok eski tarihlerden beri yaşantılarını, duygu ve düşüncelerini kimi zaman yaşadıkları mağaraların duvarlarına, kimi zaman kemik parçalarına, kimi zaman da hayvan derileri, ağaç yaprakları ve bu gibi malzemeler üzerine kaydetmişlerdir. Bu malzemeler zaman içerisinde ulaşılabilir durumlarına göre değişiklik göstermiş (Dalkıran, 2013, s. 209-210) ve sonunda insanlığın yazı ve kâğıdı icat etmesiyle kitabın oluşumu gerçekleşmiştir. Kitabın yazılması kadar çoğaltılarak insanlara ulaştırılması da son derece önemli olmuştur. Matbaadan önce kitaplar el yazısı yoluyla çoğaltılmıştır. Fakat bu şekilde hazırlanan kitaplar daha az sayıda ve daha maliyetli olmasından dolayı sınırlı bir kesime ulaşabilmiştir. Bilginin daha geniş kesimlere az maliyetle ve hızlı bir şekilde yayılması için gösterilen gayretler sonucu matbaanın icadı gerçekleşmiştir. Matbaanın icadıyla kitap/bilgi çok daha fazla kişiye ulaşmış ve bu sayede birçok alanda ilerlemeler gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nde el yazma eserler, eşsiz süslemelerle bezenerek yazan kişinin sanat eseri haline dönüşmüştür. Yazma kitapların ciltlerinde görülen tezyinat ve unvan sayfalarında bulunan tezhiplerin yanı sıra sayfa aralarında yer alan minyatürler ile de bu kitaplar görenlerin beğenisini kazanmıştır. Böyle özenli şekilde hazırlanarak sanat eseri niteliği kazanan kitapların yazıldığı bir ortamda baskı kitapların ortaya çıkışı ve bu kitaplardaki resimlerin farklı açılardan değerlendirilmesi üzerinde durulması gereken bir husustur (Özdemir, 2020, s. 510).

İbrahim Müteferrika ve Çelebizade Mehmed Said Efendi'nin öncülüğünde matbaa, Osmanlı Devleti'nde 1727 yılında resmi olarak kurulmuştur. Matbaadan çıkan ilk kitabın basımı ise 1729'da tamamlanmıştır (Kut, 1994, s. 10-11; Afyoncu, 2000, s. 324-327; Ersoy, 1959, s. 35). Matbaada basılan ilk kitaplar genellikle coğrafya, dil, tarih ve fen gibi alanlarda olmuştur. Ancak zamanla bu konular çeşitlilik göstererek tıp ve sağlık alanında da kitap basımı gerçekleştirilmiştir.

Tıp ve sağlık konuları her yerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bir zaruret olarak insanların uğraşı olmuştur. Gerek hastaların tedavisi için olsun gerekse de tıp öğrencilerinin eğitimi için olsun bu alanda kitaplar yazılmıştır. Matbaa ile birlikte bu ihtiyaç artık sistematik bir biçimde giderilmiş ve çok sayıda tek tip kitap hazırlanması mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde hekimler 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar klasik İslâm tıbbına bağlı kalmıştır. Huneyn b. İshak'ın eserleri, İbn Sînâ'nın el-*Qânûn fi't-tıbb*, Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrîf*, Ebü Bekir er-Râzî'nin el-*Hâvî fi't-tıbb*, İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*, İbnü'l-Baytâr'ın el-*Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye*, İbnü'n-Nefis'in el-*Mûcez fi't-tıbb* gibi tıbbî temelli eserler okutulmuş ve ayrıca bu kitaplardan Türkçe'ye alıntılar ve çeviriler yapılmıştır (Sarı, 2012, s. 101). Batılılaşma dönemine gelindiğinde ise diğer alanlarda olduğu gibi tıp kitaplarında da Avrupa etkileri görülmeye başlanmıştır. Özellikle de anatomi alanında hazırlanmış kitaplarda artık yeni anatomi bilgilerine yer verilmiştir.

Matbaanın ilk kitabının basımının tamamlandığı tarihi olan 1729'dan 1850'ye kadar tıp ve sağlık alanında 21 defa kitap basılmıştır (Baysal, 2010, s. 203-204). Yapılan araştırmalar neticesinde bu eserlerden 4 tanesinin resimli olduğu tespit edilmiş ancak tespit edilen bu eserlerden *Makalât-ı Tıbbiye* isimli kitabın görülen nüshasında resimlere rastlanmamıştır. Bu nedenle tıp ve sağlık konulu eserlerin tanıtımı yapılırken resimli olduğu belirlenen ve resimleri tarafımızca görülen *Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân*, *Frengi Risâlesi* ve *Kaplıca Risâlesi* isimli eserler ele

alınacaktır. Bu çalışma, ilk kitabın basıldığı 1729'dan, açılan matbaa sayısının arttığı ve matbu kitapların çoğaldığı 1850'ye kadar basılmış ve içinde resim ve şekiller olan tıp ve sağlık konulu kitapları kapsamaktadır.

TIP VE SAĞLIK KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân

Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde yetişmiş önemli bilim adamlarından olan Şanizâde Mehmed Atullah Efendi (1771-1826) tarafından 1231/1816 tarihinde yazılmıştır (Tahir, 1975, s. 232; Çipiloğlu, 2005, s. 10). Eser Şanizâde Mehmed Atullah'ın beş tıp kitabını içeren Hamse-i Şanizâde'nin birinci kitabıdır. Ostolociya (kemik bilimi) ve Sarkolociya (kas bilimi) olmak üzere iki kısımdan oluşan eser, modern anlamda hazırlanıp basılan ilk anatomi kitabıdır (Yılmaz, 2010, ss. 334-336; Kâhya, 1991, s. 856).

Miratü'l Ebdan Hamse-i Şânizâde'nin birinci cildini oluşturan üç kitabın birincisi olarak Üsküdar Matbaası'nda 1235/1820 yılında basılmıştır (Beydilli, 1995, s. 258). Üç yılda tamamlanan basımın tashihlerini bizzat Şânizâde yapmıştır (Yılmaz, 2010, s. 334-336). Kitap iki farklı tipte hazırlanmıştır. Bunlardan biri padişah ve devlet adamlarına sunulmak üzere meşin ciltli, altın kabartma tuğralı, tezhipli ve resimleri renkli olarak basılmıştır. Diğer tip ise karton ciltli, tezhipsiz ve resimleri siyah-beyaz şeklindedir (Zülfikar, 1986, s. 50).

Eser, 131 sayfa metin ve 56 resim levhasından oluşmaktadır. Bu levhalar kitabın konusu olan anatomi ile ilgili olup metnin sonuna yerleştirilmişlerdir. (Resim 1-2-3-4) Eserin sonunda levhalar ve levhalarda yer alan şekiller tek tek açıklanmaktadır. Ayrıca kitabın metin kısmında sayfa kenarlarına konu ile alakalı yerlerde levha numaraları verilerek resimlere göndermeler yapılmıştır. Yazar resimler hakkında açıklamalar yaptığı bölümde resimlerin bir kısmını 18. yüzyıl bilim adamlarından aldığı bilgisini de vermektedir. Örneğin 20 ve 21. resmi B.S. Albinus'tan, 49. resmi Vieussens'ten, 53. ve 54. resmi A. Haller'den aldığını belirtmektedir (Zülfikar, 1986, s. 50; Erdoğan, 2016, s. 30-31).

Eserde yer alan 5, 6, 7 ve 56. numaralı levhaların sol alt köşelerinde "Amel-i Agob Erzurumî" yazmaktadır. Sadece bu resimlerin, adı yazan şahıs tarafından yapıldığı anlaşılmakta ancak diğer resimlerle ilgili böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Resimlerin tamamının kim tarafından yapıldığı tam olarak bilinmese de kaynaklarda Erzurumlu Ermeni sanatkarlar tarafından bakır levhalara hakk olunduğu bildirilmiştir (Beydilli, 1995, s. 258).

Çalışma kapsamında görülen siyah-beyaz nüshada 1. levha ile 2. levha yer değiştirmiş, 3. 40. ve 53. levha bulunmamakta, 54. levha ise iki tanedir.

Resim Listesi:

1. Levha: İnsan bedeninin önden görünüşü.
2. Levha: Lifler, zarlar, bez, sinir, damar ve kaslar.
3. Levha: Görülemedi.
4. Levha: İskeletin arka taraftan görünüşü ve çocuk kafatası.
5. Levha: Kafatası kemiğinin önden görünüşü.
6. Levha: Kafatası kemiklerinin parçalar halinde farklı açılardan görünüşü.

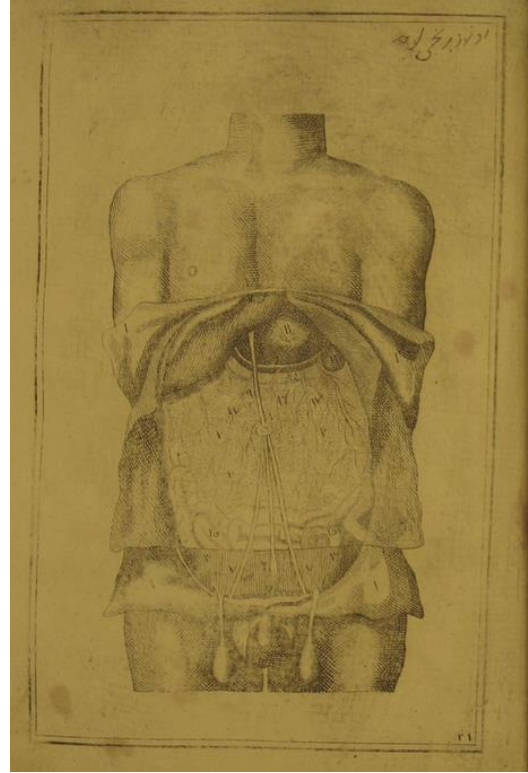
7. Levha: Alt çene kemiği ile birlikte kafatası.
8. Levha: Çene kemiklerinin detaylı görünüşleri.
9. Levha: Kafatasının çene ile birlikte farklı açılardan görünüşü.
10. Levha: Cenin iskeleti ve kemik resimleri.
11. Levha: Kafatasının ve çene kemiğinin farklı açılardan görünüşleri.
12. Levha: Kulak, burun, dişler ve dil kemiği resimleri.
13. Levha: Bel ve boyun kemiği resimleri.
14. Levha: Kaburga ve köprücük kemikleri.
15. Levha: Kürek kemiği, kol kemiği ve bilek kemiğinin farklı açılardan görünüşü.
16. Levha: Bir elin sağdan ve arkadan görünüşü.
17. Levha: Kuyruk sokumu.
18. Levha: Diz kapağı ve bacak kemiklerinin farklı açılardan görünüşleri.
19. Levha: Ayak resmi.
20. Levha: İnsan bedeninin önden görünüşü.
21. Levha: İnsan bedeninin arkadan görünüşü.
22. Levha: Önden ve arkadan kaslar ve göğüs kemiği resimleri.
23. Levha: Nefes almaya yarayan kaslar.
24. Levha: Kol, bilek ve el parmaklarının kasları ve eklem resimleri.
25. Levha: Uyluk ve baldır kaslarının önden ve arkadan görünüşleri.
26. Levha: Göz, kas ve bez resimleri.
27. Levha: Gözün bölümleri, burun kıkırdağı ve kemiği.
28. Levha: Kulak, dil ve dil kemiğinin kasları ve kıkırdakları.
29. Levha: Deri, vücudun zarları ve karın kasları şekilleri.
30. Levha: Deri ve kaslar kaldırılmak suretiyle karın içindikiler.
31. Levha: Karın bölgesindeki iç organlar.
32. Levha: Mide ve bağırsakların resimleri.
33. Levha: Bağırsakların tabakaları, yağları ve açılmış karın görüntüsü.
34. Levha: Damarlar, yağ ve zarlar, kalp ve göğüs kafesinde yer alan diğer bölümler.
35. Levha: Pankreas, karaciğer, dalak, öd ve bunların tabakaları.
36. Levha: Kadın ve erkek boşaltım sistemi resimleri.
37. Levha: Böbrek, mesane ve erkek tenasül organı.
38. Levha: Erkek tenasül organı ve testis resimleri.

39. Levha: Kadın tenasül organı.
40. Levha: Görülemedi.
41. Levha: Meme ve diyafram resimleri.
42. Levha: Kalp ve kalbin açılmış halleri ile göğüs kafesinin açılmış hali.
43. Levha: Kalp karıncıkları ve kalp kulakçıkları.
44. Levha: Kalp karıncık ve kulakçıkları ile damarlar.
45. Levha: Gırtlak, akciğer boruları ve diğer a'zanın resimleri.
46. Levha: Akciğerin bölümleri ve tabakaları.
47. Levha: Beyin, sinüs ve kafa kılları.
48. Levha: Beyin, beyincik, ilik ve sinüs.
49. Levha: İlik ve beyincik ile ilgili çizimler.
50. Levha: Damar resmi.
51. Levha: Damar resmi.
52. Levha: İnce damar ve ilik resimleri.
53. Levha: Görülemedi.
54. Levha: Atardamarların resimleri.
55. Levha: Vücuttaki sinirlerin şekilleri.
56. Levha: Kafada bulunan sinirler.

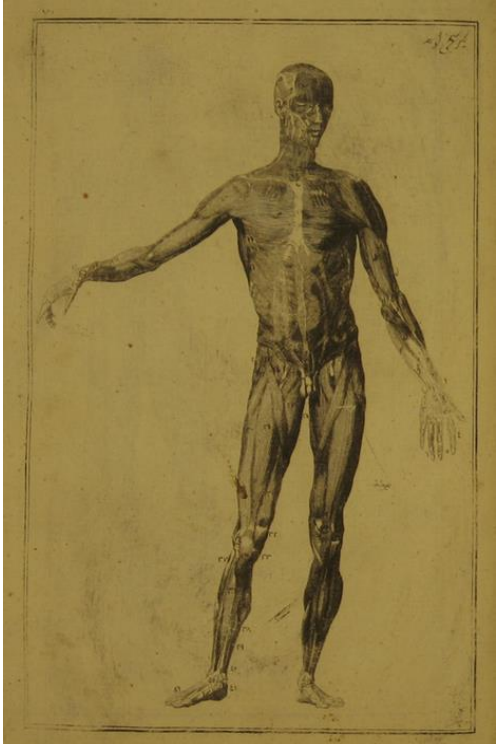
Resim 1. İskeletin arka taraftan görünüşü ve çocuk kafatası, *Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, 4. levha.

Resim 2. Karın bölgesindeki iç organlar, *Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, 31. levha.

Resim 3. İnsan bedeninin önden görünüşü, *Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, 20. levha.

Resim 4. Kafada bulunan sinirler, *Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, 56. levha.

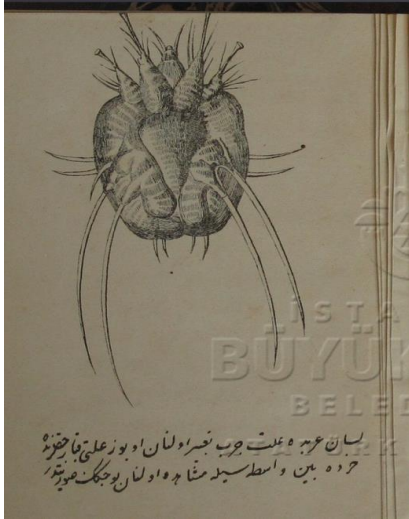

2. Frengi Risâlesi

Yazarı hakkında bilgi bulunmayan Frengi Risâlesi, Osmanlı'da frenk uyuzu, dâül'efrenc veya maraz-ı efrenci olarak bilinen (Çavdar, 2016, s. 159) ve Batı'dan geldiği düşünülen Frengi hastalığı hakkında yazılmıştır.

Eser, 1262/1845-46 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de 45 sayfa metin olarak basılmıştır (Baysal, 2010, s. 215). Eserin sonunda 4 adet resim bulunmaktadır. Resimlerde eserde konu edilen hastalıkla ilgili mikroskobik canlıların mikroskop vasıtası ile nasıl görüldükleri gösterilmiştir. Ayrıca resim sayfalarında birer cümlelik resmi tanıtan açıklamalar yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; "Lisân-ı Arabda illet-i cerb tabîr olunan uyuz illeti kabarcıklarında hurdebîn vâsıtasıyla müşahede olunan böceğin suretidir" (Resim 5), "Hurdebîn vâsıtasıyla insanın menisinde ru'yet olunan hayvanâtın resmi" (Resim 6), Kezâlik âlet-i mezkûre vâsıtası ile boğanın menisinde ru'yet olunan hayvanâtın resmi" (Resim 7), Kezâlik âlet-i mezkûre vâsıtası ile atın menisinde ru'yet olunan hayvanâtın resmi" (Resim 8) şeklindedir.

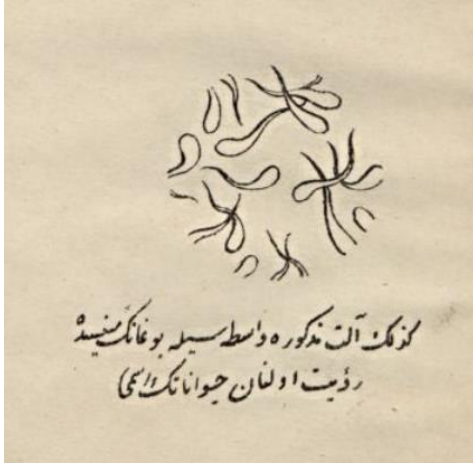
Resim 5. Uyuz hastalığında mikroskopla görülen böcekler (mikroskobik canlılar), Frengi Risâlesi, 1262/1845-46, numarasız.

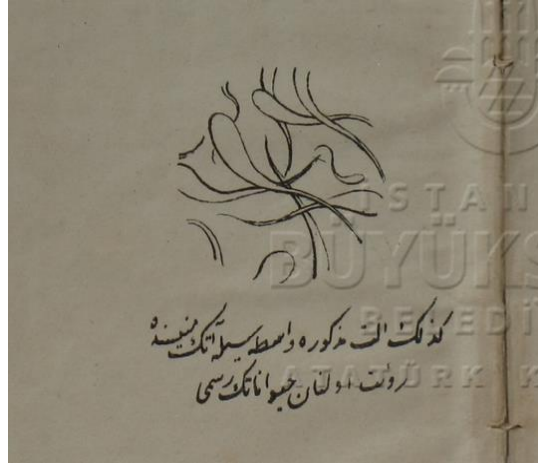
Resim 6. İnsan menisinde mikroskopla görülen hayvanlar (mikroskobik canlılar), Frengi Risâlesi, 1262/1845-46, numarasız.

Resim 7. Boğanın menisinde mikroskopla görülen hayvanlar (mikroskopik canlılar), *Frenği Risâlesi*, 1262/1845-46, numarasız.

Resim 8. Atın menisinde mikroskopla görülen hayvanlar (mikroskopik canlılar), *Frenği Risâlesi*, 1262/1845-46, numarasız.

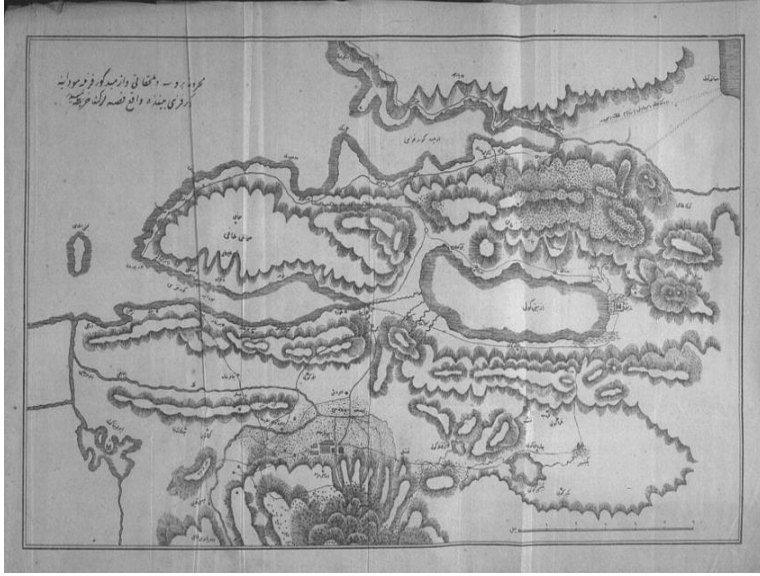

3. Kaplıca Risâlesi

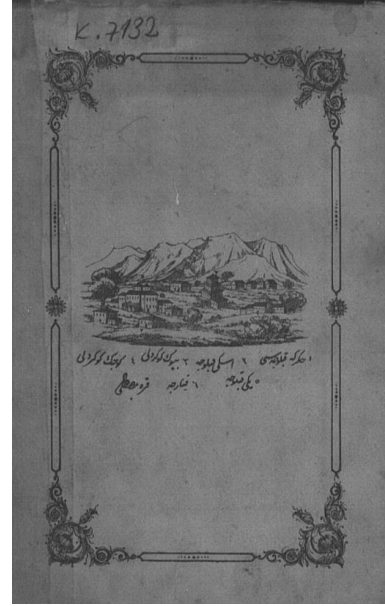
Kaplıca Risâlesi, Dr. Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) 1842 tarihinde yazdığı *Les Bains de Brousse on Bithynie (Turquie d'Asie)* isimli eserinin Fransızcadan Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş halidir. Eser; genel olarak ılıcaların nasıl kullanılacağı, Bursa ve çevresinde bulunan sıcak su kaynakları ve kaplıcalar ile Bursa'daki camiler, türbeler ve gezilecek diğer bazı yerler hakkında bilgiler vermektedir (Eyice, 1970, ss. 485-495; Öztürk, 2015, s. 5-6).

Kaplıca Risâlesi 1265/1848-49 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda taş baskı tekniğiyle basılmıştır (Baysal, 2010, s. 215). Eser; 99 sayfa metin, 2 Bursa manzarası ile Bursa ve çevresini gösteren bir haritadan oluşmaktadır. Bu harita ve resimler metnin sonuna yerleştirilmiştir. Bursa'nın Kükürtlü'den görünüşünün tasvir edildiği resim ve Bursa haritası normal sayfa boyutundan büyük olarak hazırlanmıştır. (Resim 9-11) Bursa'daki kaplıcaların yerinin numaralandırılarak gösterildiği bir diğer Bursa resmi ise normal sayfa boyutunda görülmektedir. (Resim 10) Bursa'nın Kükürtlü'den görüldüğü resmin sağ alt köşesinde İstanbullu Rum ressamı A. J. Manaraky (Manarakis)'nin imzası bulunmaktadır (Eyice, 1970, ss. 485-495). Yine aynı resimde insan ve hayvan figürleri dikkat çekmektedir.

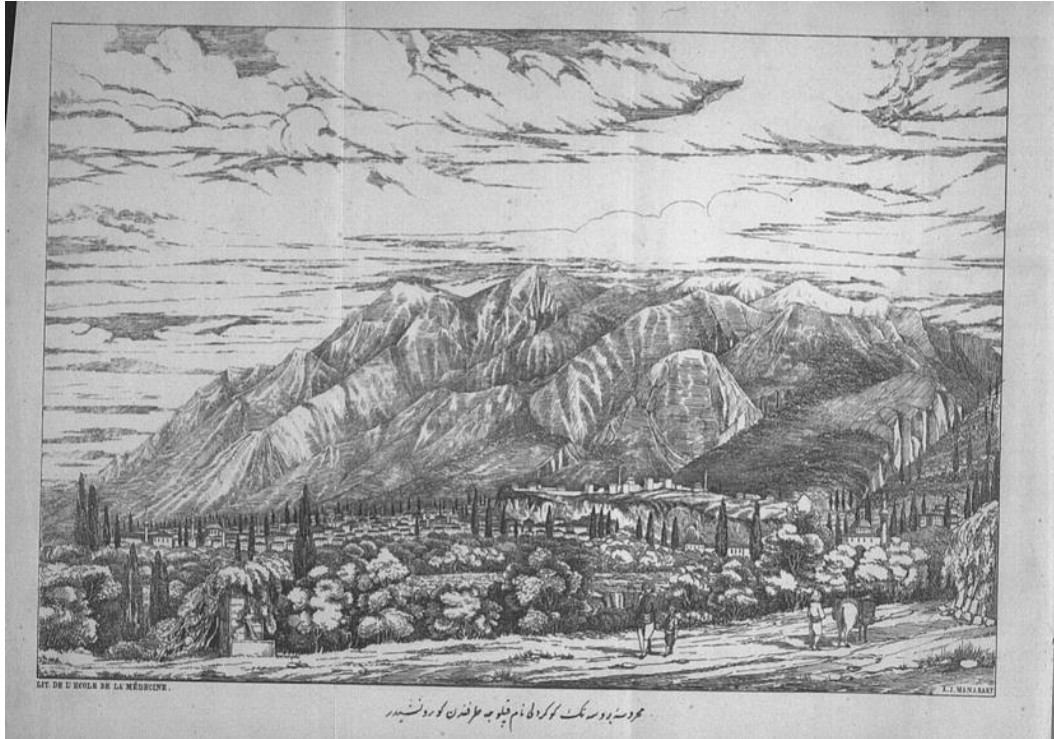
Resim 9. Bursa ve çevresinin haritası, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, numarasız.

Resim 10. Bursa'da bulunan kaplıcaların yerleri, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, numarasız

Resim 11. Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, numarasız.

RESİMLERİN TEKNİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı'da matbaanın kurulmasının ardından birçok alanda olduğu gibi tıp ve sağlık konularında da kitaplar basılmaya başlanmış ve bu kitapların bazılarında resimler yer almıştır.

Çalışma kapsamında incelenen tıp ve sağlık konulu eserlerde bulunan resimler teknikleri açısından ele alınmışlar ve bu doğrultuda resimler baskı tekniği, sayfa düzenlemeleri ve renklendirme yöntemleri bakımından değerlendirilmiştir.

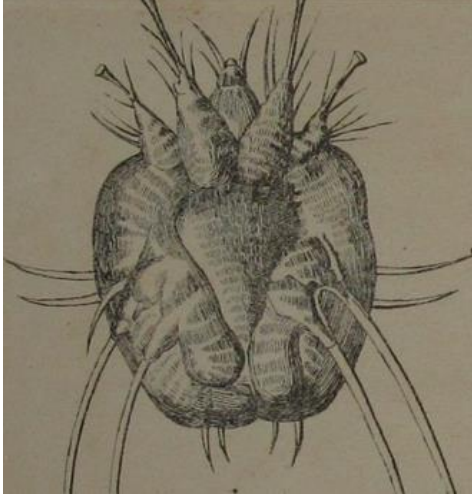
Matbu eserlerdeki resimlerin baskı tekniğini resme bakarak tespit etmek pek mümkün değildir. Fakat teknik açıdan resimlerin iki şekilde hazırlandığı düşünülmektedir. Bunlardan birisi, metal ya da ahşap kalıpların oyulmasıyla (Çelik, 2000, s. 9) resmin oluşturulduğu ve kâğıda aktarıldığı gravür tekniğidir. Baskı resim oluşturmanın diğer tekniği ise taş baskıdır ki bu yöntemle hem yazı hem de resim kâğıda aktarılabilir (Atar, 1995, s. 88-89). Gravür ve taş baskı şeklinde oluşturulan resimlere bakıldığında aralarında belirgin bir fark görülmemiştir. Resimlerin baskı tekniklerinin tam olarak anlaşılmasından dolayı kitapların metnine bakılmış ve müteharrik baskı yöntemi ile mi yoksa taş baskı ile mi basılmış olduğu belirlenmiştir. İlâveten bazı matbaalar sadece taş baskı matbaası olarak kurulmuş ve burada basılan eserler taş baskı şeklinde hazırlanmıştır. Matbu eserlerin bazılarında taş baskı matbaasında basıldığı da bildirilmiştir. Bu bağlamda taş baskı tekniğinde basılmış kitapların resimlerinin de aynı teknikle -ki taş baskı tekniği baskı resim hazırlamaya oldukça uygundur- hazırlandığı diğerlerinin ise gravür olarak hazırlanıp basıldığı kanaatine ulaşılabilmektedir. Ayrıca kitapların sonunda baskı işlemleri hakkında bilgiler verilirken kimi zaman resimlerle ilgili bilgilerin de yer aldığı görülmektedir (Özdemir, 2020, s. 519).

Taş baskı hem resmin hem de yazının kâğıda aktarıldığı düz baskı yöntemidir. Taş baskıda, şekil ve yazılar yağlı mürekkeple kireç taşı üzerine çizilerek suyun itme gücü sayesinde kâğıda aktarılmaktadır (Atar, 1995, s. 7-8; Griffiths, 1996, s. 100-101). Osmanlı Türkçesindeki birleşik harf yapısından dolayı müteharrik baskı tekniğinin zorlukları olmuştur. Birleşik harflerin kullanıldığı Osmanlı Türkçesi için taş baskı yöntemi ise oldukça kullanışlıdır. Ayrıca taş baskı tekniğinde resimlerin üzerine yazı ilavesi çok daha kolay yapılabilmektedir. Bu teknikle taş kalıplara resimler ve yazılar rahatlıkla işlenip kâğıda geçirilmiştir.

Taş baskı tekniği ilk olarak 18. yüzyılın sonlarında Almanya'da Alois Senefelder (1771-1834) tarafından bulunmuştur (Gerçek, 2001, s. 8). Türkiye'de ise bu teknik ilk olarak Fransız Jacques Cayol ve Henri Cayol tarafından uygulanmıştır. Jacques Cayol ve Henri Cayol ilk litografi/taş baskı atölyesini araç gereçlerini Fransa'dan getirerek 1831 yılında Harbiye Nezâreti'nde kurulmuşlardır (Gerçek, 2001, s. 10-12; Bayav, 2013, s. 37). Bu nedenle taş baskı matbaasının Osmanlı'da kurulduğu tarih olan 1831'den önce basılmış kitapların taş baskı olmadığı açıkça bilinmektedir.

Tıp ve sağlık konulu olan kitaplardan Frengi Risâlesi ve Kaplıca Risâlesi isimli eserlerin metin kısımları taş baskı tekniğinde basılmıştır. Bu eserlerin metinleri taş baskı tekniğinde basılsa da resimlerinin de aynı teknikle basılıp basılmadığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat taş baskının resim hazırlamaya sağladığı kolaylık göz önünde bulundurulduğunda resimlerin de taş baskı tekniğinde basıldığı kanaati ağır basmaktadır. (Resim 12-13)

Resim 12. Uyuz hastalığında mikroskopla görülen böcekler (mikroskopik canlılar) resminden detay, Frengi Risâlesi, 1262/1845-46, metin sonu, numarasız.

Resim 13. Bursa'da bulunan kaplıcaların yerleri resminden detay, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

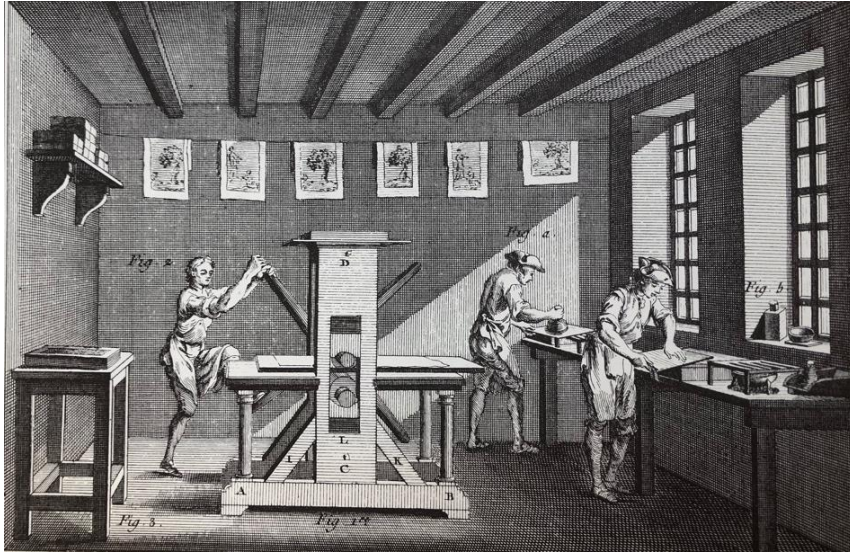
Baskı resim hazırlarken kullanılan yöntemlerden bir diğeri de gravür tekniğidir. Metal ya da ahşap kalıplara oyma/kazıma yoluyla oluşturulan resimlerin kâğıda aktarılmasına gravür denmektedir (Sevin, 2006, s. 12). Bu teknikte resim oluşturulurken ilk olarak kâğıda aktarılmak istenen görüntü çeşitli teknikler kullanılarak levha üzerine işlenir. Bu uygulama ile birlikte levha kalıp halini almış olur. (Resim 14) Kalıbın üzerindeki çukur alanlara mürekkep iyice yedirilir ve kalıbın yüzey kısmı temizlenerek sadece çukur kısımlarda mürekkep kalması sağlanır. Son aşama olarak kalıp üzerindeki çukur alanlar baskı sonucu kâğıda aktarılır ve resim elde edilir (Çelik, 2000, s. 11).

61

Resim 14. Bakır levhaların hazırlanması ve gravürlerin çizimi (Diderot, 1959, s. 379-380)

Resim 15. *Kâğıda basılan gravürlerin kurutulmak üzere asılması* (Diderot, 1959, s. 379-380)

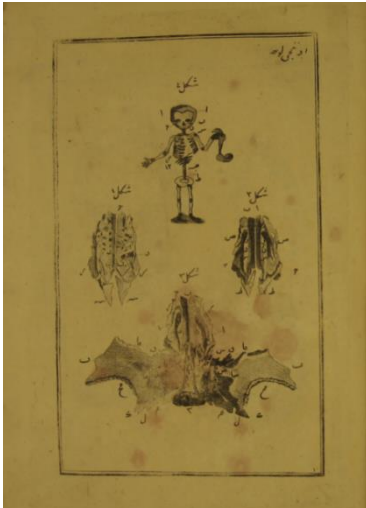

Gravür çok eski tarihlerden beri resim basma tekniği olarak kullanılmıştır. İlk ne zaman kullanıldığı hakkında tam bir tarih verilemese de kâğıdın bulunmasıyla birlikte yapılmaya başlandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Avrupa'daki bazı ülkelerde 15. yüzyılda baskı resim yapıldığı kaynaklarda bildirilmiştir (Bayav, 2013, ss. 5-9). Gravür sanatının en büyük ustalarından birisi Albrecht Dürer (1471-1528)'dir (Griffiths, 1996, ss. 39-42). Osmanlı Devleti'nde gravür tekniği, matbaadan önce harita basımı için kullanılmıştır (Unat, 1999, ss. 627-654). Kitap resmi olarak ise Müteferrika Matbaası'nda kullanıldığı bilinmektedir.

62

Tıp ve sağlık konulu eserlerden olan *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân* isimli eser bir anatomi kitabı olup konu ile alakalı 56 adet resim ihtiva etmektedir. (Resim 16-17) Resimler insan anatomisi hakkında oldukça detaylı bir şekilde çizilmiştir. Eserin metni müteharrik baskı yöntemi ile hazırlanmıştır. Kitabın giriş kısmında ise resimlerinin bakır levhalara gravür şeklinde yapıldığı bilgisi bulunmaktadır.

Resim 16. *Cenin iskeleti ve kemik resimleri, Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 1235/1820, metin sonu, 10. leha.*

Resim 17. *İnsan bedeninin arkadan görünüşü, Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 1235/1820, metin sonu, 21. leha.*

Basım faaliyetlerinin başladığı ilk zamanlarda yazıyı ve resmi birlikte basacak teknoloji olmadığından resimler kalıplar vasıtası ile metinden ayrı olarak basılmıştır. Bu şekilde ayrı olarak basılan resimler kitabın ilgili kısmına yerleştirilerek kitaplar ciltlenmiştir (Esmer, 2011, s. 28). (Resim 15) Matbu eserlerdeki resimli sayfaların neredeyse tamamına yakınının arka kısımlarında yazı olmaması da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bu sebeple incelenen kitapların resimlerinin sayfa boyutları yönünden farklılık gösterdiği görülmektedir. Eserlerin bazılarında resimler kitabın metin kısmının sayfa boyutunda hazırlanmış tek sayfa şeklinde yer almaktadır. Ancak bazı resimlerin karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra büyük boyutlarda kâğıtlara basılmış olup katlanarak kitaba dâhil edilen resimler de mevcuttur. Bu uygulama genellikle büyük alanlar gerektiren konuların resimlendiği örneklerde görülmektedir. Eserlerin bir kısmında ise büyük alan gerektirmeyen figürlerin de bir arada basıldığı görülmektedir. Bunun sebebi olarak resim basma işinin zorluğunu ve maliyetini azaltmak amacıyla daha fazla resmi bir araya getirerek, basılan resimli sayfa sayısını azaltmak olduğu düşünülebilir. Nitekim bakır levhalara resim hazırlama ve bunu basma işi oldukça zor ve maliyetlidir (Özdemir, 2020, s. 522-523).

Tıp ve sağlık alanında hazırlanmış kitapların resimli sayfaları sayfa düzeni açısından incelendiğinde Frengi Risâlesi ve Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân resimlerinin normal sayfa boyutunda hazırlandığı görülmüştür. Kaplıca Risâlesi resimlerinden Bursa'daki kaplıcaların yerinin numaralandırılarak gösterildiği Bursa resmi de normal sayfa boyutunda görülürken Bursa'nın Kükürtlü'den görünüşünün tasvir edildiği resim ve Bursa haritası normal sayfa boyutundan büyük olarak hazırlanmıştır. Bu iki resim katlama izlerinden anlaşıldığı üzere katlanarak esere dâhil edilmiştir. İncelenen üç eserin de resimleri metin sonuna yerleştirilmiştir. Resimli sayfalar Frengi Risâlesi ve Kaplıca Risâlesi'nde numarasız olarak yer alırken Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli eserde "levha 1, levha 2" şeklinde numaralandırılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen eserlerin resimleri matbaadan çıktığı şekli ile siyah beyaz formda kitaba yerleştirilmişlerdir. Ancak Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli anatomi kitabının iki farklı şekilde hazırlandığı, bunlardan birinin padişah ve devlet adamlarına sunulmak üzere meşin ciltli, altın kabartma tuğralı, tezhipli ve resimleri renkli olarak, diğerinin ise karton ciltli, tezhipsiz ve resimleri siyah-beyaz şeklinde basıldığı kaynaklarda bildirilmektedir (Zülfikar, 1986, s. 50; Kâhya, 1991, s. 856). Fakat söz konusu renkli nüsha görülememiştir.

RESİMLERİN HAZIRLAYANLAR BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı Dönemi'nde hazırlanmış matbu kitapların başında ya da sonunda genellikle eserin yazarı, çevirmeni ve basım işini yapan kişiler hakkında bilgiler verilmektedir. Fakat resimleri hazırlayan kişiler hakkında verilen bilgiler çok sınırlı sayıda olduğu için resimlerin sanatkârlarının tespiti oldukça zordur. Buna rağmen az da olsa bu bilgilere ulaşıla bilinmiştir.

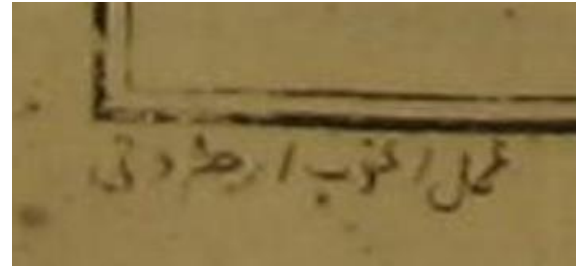
Tıp ve sağlık konulu eserlerden Kaplıca Risâlesi'nde yer alan Bursa manzarasında İstanbullu Rum ressamından A. J. Manaraky (Manarakis)'nin imzası bulunmaktadır. (Resim 18) Bu kişinin 1871-72 yıllarında İstanbul surlarının ve kapılarının çeşitli resimlerini çizdiği bilinmektedir (Eyice, 1970, s. 485-495). Eserdeki Bursa haritası ve Bursa'daki kaplıcaların yerlerinin gösterildiği diğer resimde herhangi bir ressam imzasına rastlanmaz. Bu durumda her üç çalışmayı da aynı kişi mi hazırladı yoksa imzasız olan resimler farklı ressamlar tarafından mı hazırlandı sorularını yanıtlayacak herhangi bir bilgi ya da belgeye ulaşılamamıştır.

Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli eserin de 5. 6. 7. ve 56. resimlerinde “amel-i Agob Erzurumî” yazmaktadır. (Resim 19) Bu da söz konusu resimlerin Erzurumlu Agob tarafından yapıldığını göstermekle birlikte diğer resimlerin aynı kişi tarafından mı yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Beydilli'nin kitabında bu konu ile alakalı olarak resimlerin -Erzurumlu Agob ismi zikredilmeksizin- Erzurumlu Ermeni sanatkârlar tarafından bakır levhalara hakk olunduğu ve buna sebep olarak beden tasviri söz konusu olduğundan dinî telakkinin etkisiyle Müslüman sanatkârların tercih edilmediğinin düşünüldüğü bildirilmiştir (Beydilli, 1995, s. 216). Mir'âtü'l-Ebdân'ın müellifi eserin resimleri hakkında açıklamalar yaptığı bölümde resimlerin bir kısmını 18. yüzyıl bilim adamlarından aldığı bilgisini vermektedir. Örneğin 20 ve 21. resmi B.S. Albinus'tan, 49. resmi Vieussens'ten, 53. ve 54. resmi A. Haller'den aldığı belirtilmektedir (Zülfikar, 1986, s. 50; Kâhya, 1991, s. 856).

Resim 18. “A. J. Manaraky”, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Resim 19. “Amele Agob Erzurumî”, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 56. Levha.

Tıp ve sağlık konulu eserlerden olan *Frenji Risâlesi* isimli eserin ise resimlerinde bir ressam imzası görülmemiş dolayısıyla resimleri hazırlayanlar hakkında bir fikir yürütülememiştir.

İncelenmiş olan eserler bağlamında kitap resimleme işinde çalışan sanatkârların genellikle gayrimüslim olduğu görülür. Müslüman sanatkârların hazırladıkları resimlere imza atmadıkları mı -ki imzasız resimlerin sayısı imzalı resimlere oranla oldukça fazla- yoksa bu işlerde gayrimüslimlere nazaran daha mı az çalıştıkları tam olarak bilinmemektedir. Yine de eldeki verilere bakıldığında gayrimüslimlerin Müslüman sanatkârlara oranla bu işlerle daha fazla uğraştığı, bunun da resim yasağından kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak bu durumu baskı resim hazırlama tekniğinin Osmanlı Devleti'nde yeni olmasına ve bundan dolayı bu alanda yetişmiş sanatkârların az olmasına bağlamak daha doğru olacaktır.

RESİMLERİN FİĞÜR KULLANIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İslam'da resim yasağı tartışmaları çok eski tarihlere dayanan bir konudur. Hz. Peygamber'in bu konu hakkında söylenmiş olduğu sözler, İslam'da resim yasağının temelini oluşturur (Buhârî, 1989, s. 5955). Arapça'da resim ve resim yapma karşılığı olarak genellikle sûret ve tasvîr kelimeleri kullanılmıştır. Aynı zamanda temsil/temâsil kelimesinin de benzer durumlarda kullanıldığı görülür. Bu konu oldukça kapsamlıdır. Nitekim semavî dinlerde genellikle resim ve heykel yapımına olumsuz bakılmasının putperestliği engelleme düşüncesi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Başoğlu, 2007, s. 579). Ancak şu da bir gerçektir ki; hem Osmanlı toplumunda hem de diğer Müslüman toplumlarda çok eski tarihlerden beri el yazma eserlerde insan ve hayvan figürleri bulunmaktadır. Bu da İslamiyet'in resim yapmayı değil, çok kesin ve açık bir biçimde tasvir önünde ibadet yasağını getirdiğini öne süren görüşlerle ilişkilendirilebilir.

Çalışma kapsamında incelenen tıp ve sağlık konulu matbu kitaplar da İslamiyet'in benimsendiği Osmanlı toplumunda ve Osmanlı Devleti himayesinde basılmıştır. Nitekim bu kitapların resim yasağı tartışmalarının olduğu bir ortamda oluşturulduğu bir gerçektir. Bu bakımdan kitaplar için resimler hazırlanırken bu resim yasağı tartışmalarından ne derece etkilenildiği açığa çıkarılması gereken bir husustur. Söz konusu etkinin anlaşılabilmesi için incelenen resimlerde hayvan ya da insan figürü olup olmadığı konusu gözden geçirilecektir.

Tıp ve sağlık konulu eserlerden Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli anatomi kitabı 56 adet levha içermektedir. Konusu gereği bu levhalardan büyük çoğunluğunda insan bedeni tasvirleri bulunur. Bu tasvirler keyfi olarak hazırlanmış resimler olmayıp tıp bilimi için zaruret arz etmektedir. (Resim 20-21-22)

Resim 20. Meme ve diyafram resimlerinden detay, Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 1235/1820, metin sonu, 41. levha.

Resim 21. Kafada bulunan sinirler resimlerinden detay, Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 1235/1820, metin sonu, 56. Levha.

Resim 22. İnsan bedeninin önden görünüşü detay, Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, 1235/1820, metin sonu, 1. Levha.

1 harita ve 2 manzara resminin olduğu Kaplıca Risâlesi'nde İstanbullu Rum ressamı A. J. Manaraky (Manarakis) imzalı manzara resminde at ve insan figürleri görülmektedir. Oldukça küçük boyutlarda hazırlanmış olan bu figürlerin resme daha doğal bir görünüm vermek amacıyla yerleştirildiği rahatlıkla anlaşılabilir. (Resim 23-24) Bu tarz figürler resimlerdeki mekân ya da eşya boyutları ile uyumlu bir şekilde küçük olarak resmedilmişlerdir. Bu durumun genellikle figürlerin değil de konunun ön planda olduğu resimlerde tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Resim 23. Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü resminden detay, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Resim 24. Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü resminden detay, Kaplıca Risâlesi, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Frenji Risâlesi isimli eserin resimlerinde ise mikroskobik canlılar bulunmaktadır. Ancak bu çizimler resimlere bakan kişiler tarafından bir suret niteliği göstermemektedir. Bu nedenle söz konusu resimlerin -tartışmalara konu olan- suret ya da tasvir içerdiğini söylemek kanaatimizce pek doğru olmaz.

Yukarıda sözü edilen örnekler birlikte değerlendirildiğinde kimi zaman zaruret durumunda kimi zaman da keyfi durumlarda insan ya da hayvan figürü resmetmekten kaçınılmadığı görülür. Ayrıca yayınlanan eserlerin devlet kurumlarına bağlı matbaalarda basıldığı ve bundan dolayı basılacak eserlerin belli denetimlerden geçtiği düşünülürse yönetici tabakası cihetinden de insan ya da hayvan tasviri hazırlanmasında ve basılmasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafyaya hâkim olması ve askeri başarılarının yanı sıra sahip olduğu kültür ile de tarihte önemli bir yere sahiptir. Elbette ki bir nevi sanat eserine dönüşmüş yazma kitaplar bu kültürün bir parçasıdır. Kitapların uzun yıllar elle yazılıp çoğaltıldığı Osmanlı topraklarında matbaanın gelmesi ile artık baskı kitap dönemine geçilmiştir.

Matbaadan önce tıp ve sağlık alanında hazırlanmış yazma kitaplar olduğu gibi matbaadan sonra da bu alanda hazırlanmış matbu kitaplar bulunmaktadır. Yazma eserlerde kitaba dâhil edilen resimler nakkaşlar tarafından çok ince bir işçilikle hazırlanmışlardır. Matbaa ile birlikte çok sayıda kitap aynı anda basılarak okuyucuya sunulmuştur. Kitapta olması istenen resimler de gravür ya da taş baskı tekniğinde hazırlanarak toplu olarak basılmıştır.

Çalışma kapsamında Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, Kaplıca Risâlesi ve Frenji Risâlesi isimli eserler incelenmiştir. Bu eserlerden Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân bir anatomi kitabıdır ve konusu itibarıyla metnin sonunda 56 adet resim levhası ihtiva eder. Bu resimlerde insan bedeni, organları, kemikleri ve damar sistemi gibi konular yer almıştır. Kaplıca Risâlesi

isimli eser ise Bursa'da bulunan kaplıcaları konu edinir. Bu kapsamda Bursa haritası ve Bursa şehrinin resimlerini içerir. Frengi hastalığının anlatıldığı Frengi Risâlesi'nde de bu hastalığa yakalananlarda görülen mikrobun hurdebin(mikroskop) ile görünüşünün resimleri bulunmaktadır.

Eserlere teknik açıdan bakıldığında Frengi Risâlesi ve Kaplıca Risâlesi isimli eserlerin taş baskı tekniğinde basıldığı dolayısıyla resimlerinin de bu teknikle hazırlandığı düşünülmektedir. Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân ise klasik matbaa yöntemi ile basılmıştır. Eserin giriş kısmında resimlerinin bakır levhalara gravür şeklinde hazırlanarak basıldığı bilgisi verilmiştir. Tıp ve sağlık konusunda hazırlanmış bu kitaplardaki resimleri hazırlayanların kim olduğu sorusu da bu çalışmada üzerinde durulan hususlardandır. Bu konu hakkında yeterli bilgiye ulaşılamasa da resimlerin bazılarında ressam imzası bulunmaktadır. Bu kapsamda Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân ve Kaplıca Risâlesi, resimlerinde usta imzaları bulunan eserlerdendir. Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli eserin 5. 6. 7. ve 56. resimlerinde "amel-i Agob Erzurumî" yazmaktadır. Kaplıca Risâlesi'ndeki Bursa resminde de A. J. Manaraky (Manarakis)'nin imzası bulunmaktadır. İmzası bulunan bu sanatkârların bütün resimleri mi hazırladığı yoksa sadece imzaları olan resimleri mi yaptıkları tam olarak bilinmemektedir.

Genel olarak bakıldığında eserlerde figür kullanımından kaçınılmamıştır. Eserlerden Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, anatomi konusunda hazırlanmış olması bakımından çok sayıda insan bedeni tasviri içerir. Ancak Kaplıca Risâlesi'ndeki manzara resmine yerleştirilen insan ve hayvan figürlerinin resme canlılık ve gerçeklik kazandırmak için çizildiği düşünülmektedir. Bu da insan ya da hayvan resmi hazırlamanın kısıtlanması konusunda herhangi bir yaptırımın olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca eserlerin basıldığı matbaaların devlet kurumlarına bağlı olması ve bundan dolayı basılacak eserlerin bir takım denetlemeler neticesinde basıldığı göz önünde bulundurulduğunda bu şekilde yayınlanmasına müsaade edildiği açıkça ortadadır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. (2000). İbrâhim Müteferrika. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 21, ss. 324-327). İstanbul: TDV Yayınları.
- Altuntek, S. (1993). İlk Türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 19-204.
- Atar, A. (1995). *Başlangıcından günümüze taşbaskı*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Başoğlu, T. (2007). Resim. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 34, ss. 579-582). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bayav, D. (2013). *Geleneksel ve deneysel yönleriyle gravür baskı*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Baysal, J. (2010). *Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar 1729-1875*. Hiperlink Yayınları.
- Bernard, C. A. (1842). *Les bains de brousse on bithynie (Turquie d'Asie)*. Imprimerie de Mille Freres.
- Beydilli, K. (1995). *Türk bilim ve matbaacılık tarihinde mühendishane, mühendishane matbaası ve kütüphanesi (1776-1826)*. Eren Yayıncılık.

- Buhârî. (1989). *Kitâbu'l-Libâs*, 89. (Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi. Mütercim: Mehmed Sofuoğlu.) Ötüken Neşriyat.
- Bursalı M. T. (1975). *Osmanlı müellifleri, III*. (haz: İsmail Özen). Meral Yayınevi.
- Çam, N. (2008). *İslamda sanat sanatta İslam*. Akçağ Yayınları.
- Çipiloğlu, A. R. (2005). *Şânîzâde Atâullah ve divanı*. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Çavdar, N. & Karcı, E. (2016). XIX. yüzyıl sonları-XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadele kapsamında yapılan yasal düzenlemeler. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 157-175.
- Çelik, H. (2000). *Gravür sanatı*. Engin Yayıncılık.
- Dalkıran, Ö. (2013). Kitabın tarihi. *Türk Kütüphaneciliği*, 27(1), 201-213.
- Diderot, D. (1959). *A diderot pictorial encyclopedia of trades and industry*. (Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie In Two Volumes). Dover Publications Inc.
- Erdoğan, M. (2016). *Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi (hayatı, kişiliği, eserleri, etkileri)*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Ersoy, O. (1959). *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Güven Basımevi.
- Esmer, H. (2011). *Türkiye'de baskıresme bakmak*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Eyice, S. (1970). Bursa kaplıcalarını ilmi bakımdan ilk olarak inceleyenlerden Dr. Bernard ve eseri. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 33, 485-495.
- Gerçek, S. N. (2001). *Türk taş basmacılığı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Griffiths, A. (1996). *Prints and printmaking: an introduction to the history and techniques*. University of California Press.
- İpşiroğlu, Ş. M. (2009). *İslamda resim yasağı ve sonuçları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kâhya, E. (1991). Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi. *Erdem Dergisi*, 5(15), 847-861.
- Kut, T. (1994). Dârü'ttîbâa. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 9, ss. 10-11). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özdemir, F. (2020). Coğrafya alanında hazırlanmış resimli ilk matbu kitaplar ve resimlerinin incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 20(2), 509-534.
- Öztürk, H. (2015). Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risâlesi üzerine bir değerlendirme. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 2(37), 1-8.
- Sarı, N. (2012). Tıp. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 41, ss. 101-111). İstanbul: TDV Yayınları.
- Sevin, N. A. (2006). *Gravürlerde yaşayan osmanlı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şekerci, O. (1974). *İslâm'da resim ve heykelin yeri*. Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri.

- Unat, Y. (1999). Osmanlı teknolojisine genel bir bakış. *Osmanlı* içinde (c. 8, ss. 627–654). Editör: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yilmazer, Z. (2010). Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 38, ss. 334-336). İstanbul: TDV Yayınları.
- Zülfikar, M. B. (1986). *Tabip Şâni-zâde Mehmed Ataullah hayatı ve eserleri*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.